

Svoboda slova, Kant a společnost dneška

I.

Odpověď Immanuela Kanta na otázku, co je osvícenství, je stará už přes dvě stě třicet let. Narodil jsem se o více než dvě století později než Kant a na rozdíl od něj do demokratické společnosti ctíci právo a ústavní pořádek České republiky mně mj. zaručuje svobodu projevu, přístup ke vzdělání i svobodný přístup k informacím – ty mám navíc díky internetu, výtobytku moderní doby, téměř neustále k dispozici. Jako občanu demokratického státu, který do značné míry stojí na individualismu, mi nikdo nemůže zakázat projevovat můj názor či kritizovat vládnoucí struktury. Těžko si představuji, že by tomu bylo jinak; a vím, že právě k době osvícenství se dnes vztahujeme jako ke zdroji mnohých myšlenek, které formovaly evropskou společnost do dnešní podoby.

Přesto když čtu Kantova slova o stádečku a poručnících, snadno v nich vidím obraz *dnešní* společnosti. Vysvětluji si to jednoduše: i přes veškerý pokrok, který jsme jako společnost udělali, lidé ve své podstatě zůstávají stejní. Doba se mění, lidská přirozenost nikoliv – a o ničem jiném než o ní Kant ve své definici osvícenství nemluví.

V tomto textu chci uvažovat o tom, v čem konkrétně jsou Kantova slova i dnes aktuální a v čem už méně, a jak dnes vnímáme svobodu slova a čím je ohrožována.

Je to naše velké privilegium, že dnes můžeme žít svobodně, nečiní nás ale lepšími lidmi, než jsou třeba lidé žijící od nás směrem na východ, mnozí z nich v nedemokratických režimech, ve kterých si mohou o dodržování lidských práv nechat jen zdát. Byl by omyl myslet si opak. Osvícenecké myšlenky mají možná v Evropě silné kořeny, ale stačí rozpoutat bouři, aby se strom (tedy to, co z nich vyrostlo), zlomil. Historie nabízí až příliš varovných příkladů, kdy lidé nejednou dokázali (shodně s tím, co tvrdí Kant), že za určitých okolností jsou schopni demokraticky si zvolit poručníky a otrokáře, kteří už se za příslib klidu a bezpečí pro lid o likvidaci svobody postarají. Ostatně ještě generace mých rodičů zažila dobu, kdy za projevený protirežimní názor byli lidé trestáni. A ta doba nastala také jako důsledek právě jedné takové demokratické volby v roce 1946.

Právní stát a všechny jeho svobody jsou křehké; stejně jako mír.

Konečně i představa oblíbená na Západě zvláště v devadesátých letech (symbolizovaná mj. knihou Francise Fukuyamy „Konec dějin a poslední člověk“), totiž že liberální demokracie se přirozeným výběrem (v duchu evoluce) ukázala být nejlepším a nejživotaschopnějším politickým systémem, velmi rychle vzala za své. Naopak, dnes jako by i na Západě převládala atmosféra pesimistického výhledu do budoucnosti plné obav. Východně od nás můžeme v posledních letech vidět trend upevňování moci (polo)diktátorských režimů v podobě mj. potlačování kritiky, zavádění cenzury a zavírání novinářů (jako příklad je možno uvést Turecko

a prezidenta Erdogana, prototyp Kantova poručníka) a téměř celým světem otřásá narůstající hrozba islámského fundamentalismu. Spojené státy mezitím vyklízí pozici lídra a dohlázeče nad světovým řádem, a tuto roli má ambici převzít například Čínská lidová republika, kde lidská práva rozhodně nehrají prim (eufemisticky řečeno).

Západ mezitím jako by zažíval zvláštní krizi identity, která mj. vychází z vystřízlivění z oné již zmíněné představy, že náš způsob politické existence bude expandovat a jako nejlepší ho přijmou i ostatní. (Použil-li jsem ve spojení s touto představou dílo „Konec dějin a poslední člověk“, nabízí se zde zmínit často zjednodušeně do opozice k Fukuyamově knize uváděnou knihu „Střet civilizací“ Samuela P. Huntingtona, která se v mnohých aspektech ukazuje být výstižným popisem toho, co dnes zažíváme).

A ani Západu (do kterého teď počítám i všechny státy Evropské unie) se bohužel nevyhýbají tendence, které mohou vést k omezení svobody slova či až k destrukci liberální demokracie. To, že se tyto tendence nevyhýbají ani kolébce osvícenství, souvisí právě s onou neměnnou lidskou přirozeností.

Ony tendence jsou podle mě dvojí.

Na jedné straně je v Evropě v posledních letech zjevný nárůst extremistických či minimálně populistických stran – jak těch levicových, bodujících hlavně v jižní Evropě, často kvůli frustraci lidí z hospodářské krize, tak těch pravicových, ještě nebezpečnějších, jež jsou v současnosti na vzestupu v důsledku migrační krize. Zásadní a znovu se lidé ukazují být nepoučitelnými a volí hlasité vůdce, kteří slibují jasná a jednoduchá řešení velmi složitých problémů.

Na straně druhé je tu sklon ke zbytečné regulaci. V Německu čerstvě v platnost vstoupivší zákon proti nenávislné řeči a falešným zprávám (vyžaduje jejich smazání na sociálních sítích, aniž tyto pojmy definuje) či v Kanadě nedávno přijatý zákon C-16 s cílem bránit diskriminaci jakékoli „genderové identity“ jsou příklady zákonů, jež byly nepochybně stvořeny s dobrými úmysly, jejich provedení a platnost jsou ale ve výsledku nebezpečné právě vůči svobodě slova. Západní liberální společnost ovšem mnohdy upřednostňuje jakousi „hyperkorektnost“ (a nemusí tak činit pouze formou zákonů, ale i prostým vytvářením určité společenské atmosféry) na úkor svobody a zapomíná, že potenciální ztráta zde mnohonásobně převyšuje potenciální zisk! Nemyslím si, že to je tendence zásadní či dokonce nezvratná, ale nelze ji nevidět a ignorovat mj. i proto, že dává munici mnohým proti „politické korektnosti“ bojujícím populistům představujícím mnohem větší nebezpečí. Absolutní svoboda slova nikde neplatí, a je to dobře, nejtvrdší projevy nenávisli a výzvy k násilí nesmí být tolerovány, ale tím by to mělo končit. Vše ostatní musí být otázkou společenského diskursu, výchování, schopnosti dialogu. Právě schopnost dialogu ale v naší společnosti občas postrádám. Každý může veřejně i neveřejně hlásat svůj názor, ale navzájem se neposloucháme. Naše vnímání svobody slova je mnohdy odporně jednoduché – „Můžu si říkat, co chci, a basta!“ To se musí občanským vzděláváním a samozřejmě výchovou měnit.

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že to, že dnes žijeme ve svobodné společnosti, není samozřejmostí, a nelze se ani domnívat, že potom, co jsme určitých svobod nabyli, se o ně můžeme přestat starat.

II.

Vrátím-li se ke Kantovým slovům o líném stádečku lidí z vlastní vůle nesvéprávných (jen aby nemuseli přemýšlet a nést následky svých rozhodnutí!) a podívám se na ně z jiného úhlu, musím konstatovat, že na mě působí nejen nadčasově, jak jsem zmínil v úvodu, ale taky velmi zjednodušeně. Jak snadné je totiž uchýlit se k jednoduché kritice většinové společnosti z pozice někoho, kdo má nadhled, kdo prokoukl hru poručníků a není součástí stáda!

Jen krok od toho, kdy člověk přistoupí na dělení na „svéprávné“ a „nesvéprávné“ (v Kantově slova smyslu), je k tomu, aby člověk přirozeně zařadil sám sebe do první ze zmíněných skupin a chtěl nechtěl tak považoval jiný názor než ten svůj (tedy názor „nesvéprávných“) za méněcenný. Je nepochybné, že každý jeden člověk je o sobě přesvědčený, že používá svůj vlastní rozum dostatečně, a zároveň je schopen vyjmenovat několik svých známých, které by označil za „stádečko“. To je podle mě jen dalším znakem lidské přirozenosti.

Stejně jako je důležité mít odvahu používat svůj vlastní rozum, je třeba mít odvahu respektovat cizí názor, jinak ztrácíme onu důležitou schopnost dialogu. Lidé jsou totiž různí: někteří jsou líní, někteří odvážní, mnozí dost možná obě polohy střídají.

Jedno je ale nezpochybnitelné. V historii byli lidé, kteří s velkou dávkou odvahy dokázali vystoupit z davu a i přes hrozící perzekuci se v duchu hesla „sapere aude!“ postavili za hodnoty, kterým věřili. To, že já vyrůstám ve svobodném státě, je zásluha všech takových lidí přede mnou (často dnes již zapomenutých), kteří tuto odvahu projeví. Od Sókrata, který za svou neústupnost zaplatil životem, přes například Jana Husa až po disidenty v socialistickém Československu, kterým se za cenu vlastních nemalých obětí podařilo vydobýt svobodu pro další generace. I dnes takoví lidé bojují za lidská práva a svobody v totalitních režimech. Tím se opět dostávám do současnosti a chci poukázat na jednu její zásadní odlišnost.

Jsem přesvědčen, že v dnešní české, resp. západní společnosti je odvaha k používání vlastního rozumu, jak o tom mluví Kant (a přirozeně i k projevení vlastního názoru, vzepření se autoritám a konvencím atd.), potřeba méně než kdy dřív. Co nás dnes stojí vyhledat si bez cizího vedení informace? Trochu času? A co nám hrozí, vystoupíme-li z davu? Maximálně výsměch či nepochopení okolí nebo pocit odlišnosti. Pokud to jsou důvody skrčit se před možností pádu (abych opět použil Kantovo přirovnání), byť dnes nárazy téměř nebolí, je to nejen opravdová slabost a z pohodlné, ale zároveň neúcta k památce těch, kteří za svobodu pokládali reálné oběti.

Chce to jen překonat onu vnitřní lenost – odvaha je stále třeba vůči naší vnitřní zbabělosti; ta je ale iracionální, uvědomíme-li si, že z vnějšího okolí nám už dnes takřka nic nehrozí.

III.

Když v polovině osmnáctého století sestavovali pánové Denis Diderot a Jean le Rond d'Alembert svoji proslulou tzv. Encyklopedii s neskromným záměrem shrnout v ní veškeré do té doby dosažené lidské poznání, asi by si těžko představili, jak samozřejmé a jednoduché pro mě jako studenta o dvě a půl století později bude, že si jakoukoli informaci (třeba jak dlouho onu Encyklopedii vytvářeli nebo jak se vyslovují jejich jména) mohu během vteřiny ověřit na mobilu, takovém směšném malém placatém přístroji. Jak bylo již řečeno v úvodu, naše společnost za poslední dvě století ušla velký kus cesty jak v oblasti technologie, tak politického a sociálního uspořádání. Nová doba ale přináší i nové výzvy a problémy.

Nepochybuji, že by oba pány vykolejilo, kdyby slyšely výklad o tzv. „fake news“ a době „postfaktické“, ve které fakta přestávají hrát důležitou roli. O době sociálních sítí, které daly každému možnost omezit svůj zorný úhel na jím vytvořenou „timeline“ či „homepage“, kde se mu zobrazují jen líbivé, jemu imponující příspěvky, a zvýraznily tím sociální bubliny, ve kterých je tak pohodlné se zakuklit (a ve kterých není třeba dialogu!). O době, kdy mnohá média v rámci senzacechtivosti a důrazu na rychlost a zisk často rezignují na ambici přinášet fundované analýzy a investigativní žurnalistiku, ale přesouvají se spíše k bulvárnímu obsahu. (Což mimochodem Carl Bernstein, americký novinář, který odkryl aféru Watergate, už v devadesátých letech označil za „triumf kultury idiotů“.) Jejich osvícenecká premisa, že šíření informací zákonitě vede k všeobecnému pokroku společnosti, by se patrně otrásla v základech.

Z tohoto popisu naší doby, který by se dal bezpochyby rozšířit o další fenomény dneška, vyplývá, že používat svůj vlastní rozum je dnes nepochybně pořád stejně namáhavé jako kdykoli dřív. Zmizely mnohé autority a společenské či náboženské konvence, které dříve do velké míry stanovovaly pevný řád, ale na druhé straně přibylo informací a podnětů, které musíme umět vyhodnotit. Doba se mění stále rychleji.

V první části textu jsem upozorňoval, že svobody, které máme, mezi nimi i svoboda slova a s ní spjatá svoboda smýšlení, jsou neustále ohrožovány – a to námi samými. Potvrzuje se totiž, že povaha člověka se nemění, mění se jen kulisy okolního světa. A jak píše Kant, člověku je vždycky pohodlnější nechat přemýšlení na jiných. Nechat se postrašit a pak se nechat chránit, to je uklidňující pocit, a vidíme to dnes koneckonců i v České republice. Kdykoli se tak můžeme račím pohybem vydat proti proudu času a připravit se o všechny získané svobody, a to mnohdy snadněji, než si uvědomujeme.

Proces svobodného, racionálního uvažování je nicméně výsostně individuální a nedefinovatelný proces, proto nemůžeme lidi jednoduše rozdělit na ty, kteří k němu dospěli, a na ty ostatní. Pochybují, zda jde dosáhnout pomyslného dovršení tohoto procesu, o tom ale podle mě ani Kant nemluví. Řeč je o vůli vstoupit na onu stezku, ze které, jak jsem přesvědčen, už není návratu – na stezku vlastního nezávislého myšlení. S tím je spojena ochota ozvat se, pakliže s něčím jako člověk nesouhlasím, a, jak jsem poukázal v druhé části, víme o lidech, kteří měli v průběhu historie odvahu říkat své vlastní, společenským konvencím či politickým autoritám nevyhovující názory navzdory tomu, že jim hrozil trest, někdy dokonce v podobě smrti. Právě těmto lidem (a kdo ví, kolik jich za ty tisíce let existence lidské civilizace bylo) vděčíme za to mnou už několikrát zmiňované privilegium, kterého se nám dostalo. Nám, kteří žijeme ve svobodné společnosti, jež nám za náš názor nemá právo ublížit. Budu-li mluvit za sebe, pak žije v dnešním tak globalizovaném světě si o to víc uvědomuji, jak dobře se v tomto ohledu mám.

Stejně jako vždy v minulosti (a budoucnosti) je i dnes nesmírně těžké nenechat se strhnout davem a alespoň občas neponechat myšlení na jiných, stejně tak je obtížné rozpoznat, kdy tak činím a kdy už nikoli (jak jsem už naznačil, myslím, že tady neexistuje jasná hranice). Lidé stále stejně jako dřív věří populistickým politikům a stále mnohdy až tupě následují všemožné trendy. I v každodenním životě vyžaduje samostatné myšlení mnohdy víc času a námahy. Je snadné například přebírat názory od svých rodičů, přátel či lidí, které považujeme za svůj vzor; jíst a pít to, co je moderní dle nejprodávanějších knih receptů (a to jídlo si fotit pro sociální sítě, protože to dělají všichni); nebo třeba omezit svůj rozhled na školní učivo. Ambiciózních „návodů na správný život“ se dnes v různých podobách ostatně taky objevuje nespočet. Jde ale samozřejmě ve valné většině o laciné rady ohledně povrchních věcí. Myslet za sebe, to chce ignorovat veškerý podobný *šum*.

Svět se mění, lidé zůstávají stejní. My dnes ovšem žijeme ve správný čas a na správném místě – kdy a kde nás používání vlastního rozumu téměř nic nestojí, snad jen trochu námahy a odhodlání.

Vážít si toho je pěkné, ale pro to člověk k tomu stavu nedospěl, je nutné mít odvahu učit se jej užívat.

Dominik Rubeš